

**ФАРҒОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ ҲУЗУРИДАГИ
ИЛМий ДАРАЖА БЕРУВЧИ DSc.27.06.2017.Fil.05.02
РАҚАМЛИ ИЛМий КЕНГАШ**

ФАРҒОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

ХОШИМОВА НАРГИС АБДУЛЛАЕВНА

ЎЗБЕК ТИЛИДА АССОЦИАТИВ МУНОСАБАТЛАР

10.00.01 – Ўзбек тили

**ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ БЎЙИЧА ФАЛСАФА ДОКТОРИ (PhD)
ДИССЕРТАЦИЯСИ АВТОРЕФЕРАТИ**

Фарғона – 2018

УЎК: 811.512.133'3(043.3)

**Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертация
автореферати мундарижаси**

**Оглавление автореферата диссертации доктора философии (PhD) по
филологическим наукам**

Contents of Dissertation

Abstract of the Doctor of Philosophy (PhD) in Philology

Хошимова Наргис Абдуллаевна

Ўзбек тилида ассоциатив муносабатлар 3

Khoshimova Nargis Abdullaevna

The associative relations in the Uzbek language..... 25

Хошимова Наргис Абдуллаевна

Ассоциативные отношения в узбекском языке..... 43

Эълон қилинган ишлар рўйхати

Список опубликованных работ

List of published works 46

**ФАРҒОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ ҲУЗУРИДАГИ
ИЛМий ДАРАЖА БЕРУВЧИ DSc.27.06.2017.Fil.05.02
РАҚАМЛИ ИЛМий КЕНГАШ**

ФАРҒОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

ХОШИМОВА НАРГИС АБДУЛЛАЕВНА

ЎЗБЕК ТИЛИДА АССОЦИАТИВ МУНОСАБАТЛАР

10.00.01 – Ўзбек тили

**ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ БЎЙИЧА ФАЛСАФА ДОКТОРИ (PhD)
ДИССЕРТАЦИЯСИ АВТОРЕФЕРАТИ**

Фарғона – 2018

Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси мавзуси Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий аттестация комиссиясида B2018.4.PhD/Fil234 рақам биланан рўйхатга олинган.

Диссертация Фарғона давлат университети ўзбек тилшунослиги кафедрасида бажарилган.

Диссертация автореферати уч тилда (ўзбек, инглиз, рус (резюме)) Фарғона давлат университети веб-сайти (www.fdu.uz) ҳамда «Ziynet» ахборот-таълим порталида (www.ziynet.uz) жойлаштирилган.

Илмий раҳбар:

Р.Сайфуллаева

филология фанлари доктори, профессор

Расмий оппонентлар:

Х.Усмонова

филология фанлари доктори, доцент

Ш.Акрамов

филология фанлари номзоди, доцент

Етакчи ташкилот:

Самарқанд давлат университети

Диссертация ҳимояси Фарғона давлат университети ҳузуридаги филология фанлари бўйича илмий даража берувчи DSc.27.06.2017.Fil.05.02 рақамли Илмий кенгашнинг «___» _____ 2017 йил соат___ даги мажлисида бўлиб ўтади (Манзил: 100151, Фарғона шаҳри, Мураббийлар кўчаси, 19-уй. Тел.: (99873) 244-66-02; факс: (99873) 244-44-01; e-mail: info@fdu.uz)

Диссертация билан Фарғона давлат университетининг Ахборот-ресурс марказида танишиш мумкин (___ рақами билан рўйхатга олинган). Манзил: 100151, Фарғона шаҳри, Мураббийлар кўчаси, 19-уй. Тел.: (99873) 244-71-28

Диссертация автореферати 2018 йил «___» _____ кун тарқатилди.

(2018 йил «___» _____ даги ___ рақамли реестр баённомаси)

М.Х.Ҳакимов

Илмий даражалар берувчи Илмий кенгаш
раиси, филол.ф.д., профессор

М.Т.Зокиров

Илмий даражалар берувчи Илмий кенгаш
котиби, филол.ф.н., доцент

А.Мамажонов

Илмий даражалар берувчи Илмий кенгаш
қошидаги илмий семинар раиси,
филол.ф.д., профессор

КИРИШ (Фалсафа доктори (PhD)диссертацияси аннотацияси)

Диссертация мавзусининг долзарблиги ва зарурати. Жаҳон тилшунослигида тилни системавий тузилиши оламдаги нарс ва ходисаларни синфларга ажратиш, тур ва жинсларга, гуруҳларга бўлиб чиқиш, анализ ва синтез жараёни каби муносабатлар тизими асосланади. Тилни майдон сифатида ўрганиш тилнинг коммуникатив, куммулятив, семиотик, прагматик ва гносеологик табиатини акс эттиришда катта аҳамиятга эга. Тил ва ассоциатив тафаккурга алоқадор масалалар нафақат систем-структур тилшуносликда, балки психолингвистика, нейролингвистика, ижтимоий психология, синергетика, фалсафа, мантик ва когнитологиянинг муҳим муаммоларидан бири бўлиб қолмоқда.

Дунё тилшунослигида миллий кадриятлар, миллий онг ва тафаккурни лисоний воситалар орқали идрок этиш масалаларига эътибор кучайган. Ассоциатив майдонни систем-структур тилшунослик аспектида тадқиқ этиш тил элементларини ўрганиш билан боғлиқ бўлса, когнитив тилшуносликда миллий концептосфера орқали тушунча (концепт)ни категориялаштириш масалалари ўрганилади. Ассоциацияларни бир неча фанлар уйғунлигида таҳлил этиш тил масалаларини атрофлича ёритиш имконини бериш билан бирга, шахс тафаккурининг ўзига хос хусусиятларини тадқиқ этишга замин яратади. Лисоний ассоциатив тажрибалар орқали миллат менталитети ва тафаккурининг жамоавий ва индивидуал қатламини фарқлаш муҳим омил ҳисобланади.

Бугунги кунда жамиятимизда юз бераётган сиёсий, ижтимоий, иқтисодий ўзгаришлар ҳамда фан-техника тараққиёти замонавий ўзбек тилшунослигида тилнинг имманент реаллигига эътиборнинг кучайишига олиб келмоқда. Тадқиқотда систем-структур тилшунослик, нейролингвистика, ижтимоий психология, когнитив тилшунослик каби фанлар асосида ассоциатив тизим ва жараёнларни комплекс тадқиқ этиш, ўзбек тили соҳибларининг тил онги асосида ассоциатив майдонларни моделлаштириш, текшириляётган кишиларнинг ассоциатив жавоблари орқали тил бирликларининг когнитив тизимларининг муайян моделларини белгилаш вазифалари назарда тутилади. "...Илмий тадқиқот ва инновацион фаолиятни ривожлантириш,... ижодий ғоя ва ишланмаларни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш вазифаси"¹ тилшуносликнинг барча йўналишларида тадқиқотлар олиб бориш ва турли амалий тажрибалар ўтказишни талаб қилади. Бу эса тилни амалий ва назарий жиҳатдан таҳлил қилиш, тил масалаларини унинг соҳиблари дунёқараши, тафаккури ва объектив оламни билиш даражасидан келиб чиқиб тадқиқ этиш фанда катта ютуқларни қўлга киритишни таъминлайди.

¹ Мирзиёев Ш.М. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. [www.http:// prezident.uz/uz/lists/view/137](http://prezident.uz/uz/lists/view/137)

Ўзбекистон Республикасининг 1995 йил 21 декабрда янги таҳрирда қабул қилинган «Давлат тили ҳақида»ги қонуни, Вазирлар Маҳкамасининг «Давлат тили ҳақида»ги қонунни амалга оширишга қаратилган давлат дастурига тегишли ўзгартиришлар киритиш тўғрисида 1996 йил 10 сентябрдаги 311-сонли қарори талаблари, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 13 майдаги ПФ-4797-сонли «Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетини ташкил этиш тўғрисида»ги Фармони, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сонли «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги Фармони, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 16 февралдаги «Олий ўқув юртидан кейинги таълимни янада такомиллаштириш тўғрисида»ги ПФ-4958-сонли Фармони, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 20 апрелдаги «Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПҚ-2909-сонли қарори ҳамда мазкур фаолиятга тегишли бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифаларни амалга оширишда ушбу диссертация тадқиқоти муайян даражада хизмат қилади.

Тадқиқотнинг республика фан ва технологиялари ривожланишининг устувор йўналишларига боғлиқлиги. Тадқиқот республика фан ва технологиялар ривожланишининг I. “Ахборотлашган жамият ва демократик давлатни ижтимоий, ҳуқуқий, иқтисодий, маданий, маънавий-маърифий ривожлантиришда инновацион ғоялар тизимини шакллантириш ва уларни амалга ошириш йўллари” устувор йўналишига мувофиқ бажарилган.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Ассоциацияларнинг ўрганилиш тарихи қадимги грек тилшунослиги, хусусан, Аристотель асарларида баён этилиб, XX аср бошларига келиб, тиббиёт ва психологияда бу масала билан махсус шуғулланила бошланди. Ассоциацияларни ўрганишга бағишланган йирик тадқиқотлар муаллифи Фрэнсис Гальтондир². У XIX асрнинг охирида биринчи бўлиб ассоциатив тажриба ўтказиб, уларга илмий жиҳатдан ёндашди. Кейинчалик бу хусусда Г.Кент ва А.Розанов томонидан ўтказилган тажрибалардан маълум бўладики, ассоциация шахсларнинг нафақат психик ривожланишини, балки нутқий фаолиятини, унинг тараққиёт даражасини кўрсатади.³

Сўнгра ассоциациялар Д.Диз, Ч.Кофер, Ч.Осгуд, К.Юнг, З.Фрейд, Ж.Дженкинс, Мак Коркодейл ва В.Боусфилд каби психолог олимларнинг илмий изланишларида ҳам асосий ўринни эгаллади. Ж.Диз, Ж.Дженкинс, Ч.Кофер, В.Боусфилд сўз-стимулнинг алоҳида ассоциатив реакцияларини

²Galton, F., Psychometric Experiments // Brain, 1880 - N2. - P. 149-162.

³Искандарова Ш. Лексикани мазмуний майдон асосида ўрганиш муаммолари. –Тошкент: Фан, 1998.- Б.44.

эмас, балки сўзга тааллуқли ассоциациялар тўри(сеткаси)ни тадқиқ этдилар.

Ассоциацияларни ўрганиш рус тилшунослигида дастлаб XX асрнинг иккинчи ярмидан бошланган. Ю.Н.Караулов, Г.С.Щур, А.Р.Лурия ва Г.М.Мартинович каби тилшунос олимлар томонидан ассоциациялар билан боғлиқ масалалар у ёки бу тарзда тадқиқ этилди. Нутқдаги ассоциатив алоқалар ҳам А.А.Андриевская, Ч.Осгуд, Марк каби тилшунос олимларнинг эътиборини жалб этди.Фалсафа, мантиқ ва психология йўналишларида Платон, Аристотель, Т.Гоббс, Д.Локк, И.Ф.Гербарт, З.Фрейд, К.Юнг, А.Р.Лурия сингари олимлар томонидан тадқиқотлар олиб борилди. Тилга ассоциатив ёндашувда В. фон Гумбольдт, А.А.Потебня, Н.В.Крушевский, А.Леонтьев, А.Вежбицкая, А.А.Овчинникова асарларида ифодаланган. Ассоциатив тажрибаларда ифода этилган вербал ассоциациялар Ф.Гальтон, А.Тумба ва К.Марбе, Г.Кент ва А.Розанов, Д.Палермо, Ж.Диз, Ж.Дженкинс, А.Р.Лурия, А.А.Леонтьев, Л.В.Сахарный, А.А.Залевская, Ю.Н.Караулов ишларида келтирилган.

Ўзбек тилшунослигида Ш.Искандарова, А.Собиров ва Б.Қурбонова, Д.Худойберганова, Д.Лутфуллаевалар томонидан ассоциатив муносабатлар хусусида баъзи фикрлар мавжуд бўлса-да⁴, ассоциатив майдон муаммоси психолингвистика, прагматика, когнитив тилшунослик соҳаларида илк маротаба монографик асосда тадқиқ қилинмоқда.

Диссертация мавзусининг диссертация бажарилган олий таълим муассасасининг илмий-тадқиқот ишлари билан боғлиқлиги.Тадқиқот Фарғона давлат университети илмий-тадқиқот ишлари режасига мувофиқ «Ўзбек тилининг системавий тадқиқи» йўналиши доирасида бажарилган.

Тадқиқотнинг мақсади систем тилшунослик, психолингвистика, когнитив тилшунослик, нейролингвистика ва прагматика фанларининг синергетик ёндашувида ассоциатив тизим ҳамда жараёнларни ўзбек тили материаллари асосида таҳлил этишдан иборат.

Тадқиқотнинг вазифалари:

вербал ассоциатив майдонларнинг тузилишини назарий ва амалий жиҳатдан тасвирлаш;

вербал ассоциацияларнинг ва ассоциатив майдонларнинг онтологик, эпистомологик ва лисоний жиҳатларини ёритиш;

ассоциатив тажрибалар олиб бориш усуллариини ишлаб чиқиш ва олинган маълумотларни статистик таҳлил қилиш;

⁴Искандарова Ш. Лексикани мазмуний майдон асосида ўрганиш муаммолари. –Тошкент: Фан, 1998; шу муаллиф. Тил системасига майдон асосида ёндашув. -Тошкент: Фан, 2007; Собиров А.Ўзбек тилининг лексик сатҳини системалар системаси тамойили асосида тадқиқ этиш. - Тошкент:Маънавият, 2004; Қурбонова Б.Қ. Локаллик ва унинг ўзбек тилида ифодаланиши: Филол. фанл. номз....дисс. автореф. - Тошкент, 2007; Худойберганова Д. Ўзбек тилида бадий матнларнинг антропоцентриқ талқини: Докторлик диссертацияси автореферати.-Тошкент, 2015; Лутфуллаева Д.Ассоциатив тилшунослик назарияси. Монография.-Тошкент “Meriyus”, 2017

жамоавий ва индивидуал ассоциатив майдонларни фарқлаш юзасидан олиб борилган тажрибаларнинг натижаларини таҳлил қилиш;

ассоциатив майдонни юзага келтирувчи омилларнинг индивидуаллигини аниқлаш;

“санъат” архисемали лексемаларни лисоний ва грамматик жиҳатдан таҳлил қилиш, майдон ёки гуруҳ таркибидаги ассоциатив алоқаларнинг турларини кўрсатиш;

вербал ассоциацияларни когнитив ва концептуал таҳлили орқали ассоциатив майдон фреймларини ва слотларини шакллантириш;

Тадқиқотнинг объектини эркин ва занжирли ассоциатив тажрибаларнинг натижалари ташкил этади. Тажрибада Фарғона давлат университети филология ва чет тиллар йуналишининг 70 нафар талабаси ҳамда четдан 10 нафар киши иштирок этди.

Тадқиқотнинг предмети санъат архисемали лексемаларининг ассоциатив муносабатларини ўз ичига олади.

Тадқиқот усуллари. Оламнинг узлуксиз тараққиётда эканлигини эътироф этувчи диалектик фалсафа тадқиқотнинг методологик асосини белгилайди. Мавзуни ёритишда таснифлаш, тавсифлаш, аналитик тасвирлаш, мазмуний таҳлил, прагматик таҳлил, нейролисоний таҳлил, статистик таҳлил, бевосита ташкил этувчилар, концептуал ёки фреймлар таҳлили методларидан самарали фойдаланилди.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги қуйидагилар билан белгиланади:

жамоавий, индивидуал, концептуал ассоциатив майдонлар индивиднинг ёши, миллати, жинси, яшаш ҳудуди, ижтимоий келиб чиқиш каби ташқи омиллар асосида юзага келиши исботланган;

эркин ва занжирли ассоциациялар усуллари асосида ўтказилган тажриба орқали ассоциатив луғавий бирликлар статистик далилланган;

санъат микромайдонининг синонимик, даражаланиш, темпорал, антонимик, асимметрик каби ички микросистемалари аниқланган;

ўрганилаётган ассоциатив майдоннинг лисоний, нейролисоний ва концептуал таҳлили когнитив аспектда исботланган;

ўзбек тили соҳибларининг менталитети ва тил онги негизда ассоциатив майдонлар моделлаштирилган.

Тадқиқотнинг амалий натижаси:

диссертация тилшунослик назарияси, тилни система сифатида ўрганиш, прагмалингвистика, лингвокультурология, психоллингвистика, нейросемантикани ўрганиш билан боғлиқ йўналишлар ривожига катта назарий аҳамиятга эга;

диссертацияда тадқиқ қилинган материаллар ассоциатив луғатлар тузишда ҳамда чет тилларни ўқитишда репрезентатив тизим модалликлари ва ассоциациялардан фойдаланиш масалалари амалий аҳамиятга эга;

тадқиқот натижаларидан лексикография, тиббий диагностика, криминалистикада ҳамда эълон беришда фойдаланиш мумкин;

“санъат” лексемаларининг ассоциатив луғати шаклланди.

Тадқиқот натижаларининг ишончлилиги таҳлилга тортилган материаллар ўзбек тили табиатидан келиб чиққан ҳолда хулосалар қилиш имконини берганлиги, уларнинг асослилиги, методологик мукамаллиги, шунингдек, қўйилган масалаларнинг аниқлиги билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти.

Ўзбек тилшунослигида тил бирликлари ўртасидаги ассоциатив муносабатларни аниқлаш тилга системавий асосда ёндашувни, ўзбек тилшунослигида прагматика, амалий тилшунослик, маданиятшунослик, когнитив тилшунослик, психолингвистика, нейролингвистика ва хорижий тилларни ўргатиш каби йўналишларни такомиллаштиришда назарий жиҳатдан муҳим омил бўлади.

Тадқиқот тилга система сифатида ёндашув, прагматика, когнитив тилшунослик, психолингвистика ва нейролингвистика билан боғлиқ махсус курслар ташкиллашда, дарслик ва қўлланмалар яратишда асос бўлиб хизмат қилади.

Тадқиқот натижаларининг жорий қилиниши:

лингвистик бирликларнинг борлиқдаги воқеликни ифодалаш, онг фаолияти, ундаги саралаш, умумлаштириш ва таснифлаш ҳақидаги назарий хулосалар 2015-2017 йилларда олиб борилган “Ўзбек амалий психолингвистикасини яратиш дастурини ишлаб чиқиш” номли А-1-39 амалий-техник грантида ўз ифодасини топган. (Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2018 йил 31 май 89-03-2125- сон маълумотномаси). Натижада вербал воситаларнинг онтологик, эпистомологик ва лисоний жиҳатларини ёритиш масалалари илмий далиллар билан бойишига эришилган;

диссертацияга оид тизим тамойилларини белгилаш, репрезентатив тизим модалликларини аниқлаш орқали ўқувчиларни ўқитиш тавсифларидан 2015-2017 йиллар давомида бажарилган “Узлуксиз таълимда ўқувчилар тил компетентлигини шакллантиришнинг замонавий усуллари” номли А-1-126 амалий илмий-техник грантида фойдаланилган. (Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2018 йил 31 май 89-03-2125-сон маълумотномаси). Натижада ўқувчининг психологик ҳолатини эътиборга олиш ва тилни ўқитиш масалаларига аниқликлар киритилишига эришилди;

ўзбек тилида луғатшунослик масалалари, ассоциатив луғатлар тузишда ассоциатив тажрибаларнинг муҳимлиги, ушбу тажрибаларда ўзбек тили соҳибларининг тил онги орқали ассоциатив майдонларни моделлаштириш, ассоциатив луғатларда лингвокультурологик ва когнитив жиҳатлари ва ассоциатив фикрлашнинг ўзбек менталитетига хослиги ифодаланишига оид илмий қарашлари ва хулосалари Фарғона вилояти телерадиокомпаниясининг 2018 йил 19 январь куни “Маънавият сарчашмаси” кўрсатувида, 12 апрель куни “Зиё маскани”

радиоэшиттиришлари сценарийсини тайёрлашда фойдаланилган. (Фарғона вилоят телерадиокомпаниясининг 2018 йил 23 апрель, 135-сон маълумотномаси). Натижада мазкур манбалар телекўрсатув ва радиоэшиттиришлар учун тайёрланган материалларнинг мазмунини мукамаллаштирди ва илмий далиллар билан бойитди.

“ ‘Санъат’ архисемали лексемаларнинг ассоциатив луғати” яратилди. - Фарғона.-2018й.

Тадқиқот натижаларининг апробацияси. Тадқиқот натижалари 20 та, жумладан, 4 та халқаро ва 16 та республика имлий-амалий анжуманларида маъруза қилиниб, муҳокамадан ўтказилган.

Тадқиқот натижаларининг эълон қилиниши. Диссертация мавзуси бўйича 30та илмий иш, жумладан, Ўзбекистон Республикаси Олий аттестация комиссияси томонидан докторлик диссертацияларининг асосий натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий нашрларда 9 та мақола, жумладан, 8 таси республика ҳамда 1 таси хорижий журналларда нашр этилган.

Диссертациянинг тузилиши ва ҳажми. Диссертация кириш, учта асосий боб, хулоса, фойдаланилган адабиётлар рўйхати ва иловадан ташкил топган бўлиб, иш 165 саҳифадан иборат.

ДИССЕРТАЦИЯНИНГ АСОСИЙ МАЗМУНИ

Диссертациянинг кириш қисмида тадқиқотнинг долзарблиги ва зарурати асосланган, тадқиқотнинг мақсади ва вазифалари, объект ва предметлари тавсифланган, унинг республика фан ва технологиялари ривожланишининг устувор йўналишларига мослиги кўрсатилган, тадқиқотнинг илмий янгилиги ва амалий натижалари баён қилинган, олинган натижаларнинг илмий ва амалий аҳамияти очиб берилган, тадқиқот натижаларини амалиётга жорий қилиш, нашр этилган ишлар ва диссертация тузилиши бўйича маълумотлар келтирилган.

“Ассоциатив майдон тадқиқида вербал ассоциацияларнинг ўрни” деб номланган биринчи бобда ассоциатив майдоннинг ўзига хос хусусияти, олиб борилган тажрибалар моҳияти ва ассоциацияларни таснифлаш масалалари атрофлича баён қилинади.

Ассоциатив майдон атамаси илк маротаба ассоциатив гуруҳ ва қаторлар масаласига оид тадқиқотларда Ш.Баллининг асарида қўлланилган.⁵

Ассоциатив майдон атамаси баъзан мазмуний майдон тушунчасининг синоними сифатида қўлланади. Масалан, Ю.С.Степанов мазмуний майдонларнинг шундай турларини ажратади: Покровский майдони, Трир майдони, Порциг майдони. У ассоциатив майдонни ҳам мазмуний майдон

⁵ Балли Ш.Общая лингвистика и вопросы французского языка.- М., 1955.

турларидан бири сифатида тўртинчи турга киритади⁶, яъни олим ассоциатив майдон ва мазмуний майдон тушунчаларини ўзаро фарқламайди, уларни синонимлар деб ҳисоблайди.

Айрим тадқиқотларда эса ассоциатив майдон ва мазмуний майдон тушунчалари фарқланади. Жумладан, Ю.Н.Караулов ўз ишларида ассоциатив майдонни реалликни англайдиган индивидуал шахснинг таъриф-тавсифи эканлигини асослаб беради.

Унинг таъкидлашича, ассоциатив майдон ва мазмуний майдон доирасини ўзаро қиёслаш орқали ассоциатив гуруҳлар тузилишида киши онгига келган ассоциациялар бир шахсга хос (индивидуал) бўлиши, ассоциатив майдон эластик тарзда белгиланиши, яъни турли шахслар томонидан тузилган ассоциатив гуруҳларнинг ҳажми ҳар хил бўлиши мумкинлиги, яъни ассоциатив гуруҳлар тузилиши жараёнида индивидуал эркинликка ва ихтиёрийликка йўл қўйилишини кузатиш мумкин⁷.

Тадқиқотчи В.П.Абрамов ассоциатив майдонни бир бутун мазмуний алоқаларининг мураккаб тўри индивидуум онгида акс этишини, маълум мазмуний майдонларнинг актуаллаштирилишини ҳамда сўзни психологик тизимнинг муҳим аспекти сифатида ифодалайди.⁸

Ишда ассоциациялар тадқиқида жамоавий ва индивидуал ассоциатив майдонларининг алоҳида таҳлиliga эътибор қаратилди.

Берилган сўз-стимулнинг сўз-реакциялари оламнинг индивидуал манзарасининг бир парчасини ифодалайди. Турли шахсларнинг индивидуал майдонлари шу даражада субъектив бўладики, иккита бир хил ассоциатив майдон вужудга келишига имкон бўлмайди. А.А.Леонтьев, Ю.Н.Караулов ва Л.Н.Чурилинанинг фикрича, ҳар қайси шахснинг индивидуал ассоциатив майдони ўзгача бўлишини ва турли индивидларда сўзлараро алоқаларнинг ҳам хилма-хиллигини таъкидлайдилар⁹. Индивидуал ассоциатив майдон, тадқиқотчиларнинг фикрича, доимо ўзгариб турадиган, динамик ҳаракатга эга тузилиш бўлиб, шахсий тажриба тўпланган сари ўзгариши билан ажралиб туради. Шахснинг индивидуал луғатидаги сўз захираси ўтмиш ва ҳозирги замон билан боғлиқ бўлса, келаси замон эса шахс луғатидаги сўзлар таркиби ўзгаришини ва янги сўзлар қўшилишини белгилайди. Шунинг учун, ассоциатив майдон уч замоннинг синхрон ҳаракатини юзага чиқаради.¹⁰ Ассоциатив тажриба

⁶ Степанов Ю.С. Основы общего языкознания.- Москва: Просвещение, 1975.- С.52

⁷ Караулов Ю.Н. Общая и русская идеография.-М.: Наука, 1976.- С.176.

⁸ Абрамов В.П. Теория ассоциативного поля // Лексикология, фразеология и лексикография русского языка: <http://netref.ru/leksikologiya-frazeologiya-i-leksikografiya-russkogo-yazika-te.html>

⁹ Навалихина А.И. Индивидуальное ассоциативное поле как самоорганизующаяся система. Вестник Башкирского университета. №3, том 14, 2009; бухакида қаранг: Караулов Ю.Н. Этнокультурная специфика языкового сознания.- М.: Ин-т языкознания РАН, 1996.- С. 67-96; Чурилина Л.Н. Лексическая структура текста как ключ реконструкции индивидуальной картины мира. URL: <http://www.language.psu.ru/bin/view.cgi?art=0151&th=yes&lang=rus>.

¹⁰ Навалихина А.И. Индивидуальное ассоциативное поле как самоорганизующаяся система. Вестник Башкирского университета. №3, том 14, 2009.

ўтказилаётганда шахсинг онги ифодаланади, тажриба жараёнида шахсинг ҳаётӣ тажрибаси орқали тўпланган тушунчалар ифодаланади. Шу боис ассоциатив майдон доимо ўзгарувчанлиги, динамик характерга эгалиги, шахсинг ҳаётӣ тажрибаси ошган сари сўз-стимулга берилган сўз-реакциялар ўзгариб туриши билан ифодаланади.

Жамоавий ва индивидуал ассоциатив майдонларни фарқлаш учун тадқиқотда эркин ва занжирли ассоциациялар тажрибасидан фойдаланилган. Эркин ассоциациялар тажрибаси орқали жамоавий ассоциатив майдон бирликларини юзага келиши ифодаланди. Мазкур тажрибада 80 нафар киши қатнашди. “Санъат” тушунчаси остида бирлашган қатор сўзлар қатнашчиларга тарқатилиб берилди ва шунга асосан санъатга тааллуқли сўзларнинг ассоциатив луғати шаклланди, кўп қайд этилган сўзларга асосан майдон ядроси шаклланди, майдон базаси ва периферияси сўзларнинг такрорланиши миқдорига қараб аниқланди.

Занжирли ассоциатив тажрибалар олиб боришда иккита усулдан фойдаланилди. Биринчи усулда текширувдан ўтказилаётган кишиларга сўз берилгандан кейин улар ҳаёлига келган сўзлар билан жавоб бериш тавсия этилди. Берилган сўзга ассоциатив жавоблар миқдори чекланмасдан, киши ҳаёлида ҳеч қандай реакция қолмагунига қадар ассоциатив жавоблар бериш давом эттирилди. Бунда кишининг индивидуал ассоциатив майдони текширилди. Иккинчи усулда эса берилган сўзларнинг реакциясига занжир каби вужудга келган ассоциатив реакциялар инобатга олинди. Ушбу иккинчи занжирли ассоциатив тажриба орқали инсон онгида сўзлар маълум бир уяларга бирлашиши ҳамда луғат таркибидаги сўзларнинг бир-бири билан боғлиқлиги белгиланди.

Е.И.Горошконинг фикрича, ассоциатив тажрибалар жараёнида тадқиқотчилар ассоциацияларнинг таснифлаш муаммоларига дуч келган ва ҳозирги кунда меъёр сифатида мукамал тасниф мавжуд эмас. Е.И.Горошко ўз тадқиқотларида ассоциациялар таснифларининг аксарият турларини келтирган¹¹. Шунингдек, К.Григорян, К.Юнг, Ю.Н.Караулов, А.Р.Лурия, М.Траутшольдт, Х.Мюнстерберг, Э.Крепелин, А.Тумб, К.Марбе, Ж.Миллер, Ч.Осгуд каби тадқиқотчилар ассоциацияларни мантикий жиҳатдан сўз туркуми бўйича, маъно фарқлаш бўйича, фонетик ва грамматик жиҳатдан, мавҳум ва аниқлиги бўйича турларини ажратган.

Диссертацияда ассоциацияларни таснифлашда Г.Мартинович, А.Р.Лурия ва Ю.Н.Караулов изланишларига таянилди.

Ассоциатив тажрибаларда ассоциатив реакцияларининг хилма-хиллиги ва ўзига хослиги сабабини олимлар ва тадқиқотчилар бир неча омилга боғлиқлигини кўрсатиб ўтганлар. Тадқиқотда ассоциатив реакцияларнинг ўзига хослигига эътибор қаратилиб, улар бир неча омилдан иборат эканлиги таърифланди. Жумладан, ассоциатив реакциялар

¹¹Горошко Е.И. Интегративная модель свободного ассоциативного эксперимента.<http://tekstologya.ru>.

ташқи ва ички омилларга бўлинди. Ташқи омилларга гендер, касб, ёш, яшаш жойи, миллат кабиларни, ички омилларга эса репрезентатив тизим модалликлари ва инсоннинг бутун ҳаёти мобайнида тўпланган ҳаётий тажрибасини ифодаловчи омилларни киритиш мумкин. Гендер, касб, ёш, яшаш жойи ва миллат каби омиллар кўзга ташланадиган, бирламчи омилдир. Шу билан бирга, инсоннинг ички дунёси билан боғланган ва ассоциацияларнинг индивидуаллигини белгилайдиган омиллар ички омиллар сифатида кўрсатилди.

Ассоциатив тажриба жараёнида 70 нафар талаба, 10 нафар турли касб эгалари иштирок этди. Жумладан, ўқитувчи, врач, банк ходими, санъаткор, техник ходимлар, иқтисодчи каби кишилар ҳам тажрибада қатнашди. Бундан ташқари, ёшни ҳам эътиборга олган ҳолда 10 ёшдан 60 ёшгача бўлган кишилар жалб этилди.

Ишда ассоциацияларнинг гендер орқали ифодасига эътибор қаратиладиган экан, бунда қуйидаги фарқлар кузатилди: ўғил болалар ва эркаклар кўпроқ изоҳловчи реакциялар беради. Буларнинг ассоциатлари кўпроқ категориал реакциялардан иборат бўлди. Қизлар вазиятга алоқадор, метафорали ёки цитатали ассоциатлар таклиф этишди.

Шунингдек, олиб борилган ассоциатив тажриба жараёнида гендерга хос масалалар билан бирга, касб омили ҳам таҳлил қилинди. Олиб борилган тажрибада *расм* лексемаси орқали ёш болалар онгида *чиройли, чизди, яхши* каби синтагматик алоқалар пайдо бўлди. Рассомлар онгида эса бу лексема *натюрморт, марина* каби лексемаларни, рассомлик атамаларни ёки сураатлар номлари, рассомлар исм-шарифларини вужудга келтириши мумкин. *Парда* лексемаси орқали фақат *“театр”* микрогуруҳига мансуб сўзлар эмас, балки *матро* (тикувчилар, аёллар ҳаёлига келади), *қулоқ* (врачларда), *дераза* (ҳар қандай одамда) каби бошқа ассоциациялар қаторига тегишли бўлган лексемаларнинг онда воқеланиши кузатилади.

Диссертацияда талабаларнинг йўналишига қараб берилган ассоциатларга ҳам эътибор қаратилди.

Шунингдек, шахснинг ҳаёт мобайнида тўплаган тажрибаси ва репрезентатив тизим модалликлари ассоциатларнинг турлича бўлишига сабабчи омил сифатида эътироф этиш мумкин.

Мильтон Эриксон инсон томонидан кўриш, эшитиш, ҳид билиш, маза-таъмини сезиш, тана орқали ҳис қилиш кабиларни репрезентатив тизим деб атади. Ассоциациялар тадқиқида ушбу модалликларга эътибор қаратилди, чунки бу бевосита шахснинг таъриф-тавсифи билан боғланган бўлиб, ассоциациялар ўрганилишига прагматик жиҳатдан ёндашишни ҳам назарда тутди. Ҳар қайси берилган сўзга ассоциатлар кишининг бутун ҳаёт давомида тўплаган тажрибаси орқали ифодаланади. Ҳар бир сўз онгимизда турли вазиятлар, кечинмалар орқали сақланади ва ассоциатив

тажрибаларда берилган сўзга нисбатан ассоциатив реакция кўриш, эшитиш ва ҳис этиш репрезентатив тизими орқали юзага келади.

Ҳар қайси кишида ҳар бир сўзга тааллуқли ўзига хос индивидуал тажриба шаклланади. Киши онгида сўзлар мазмуний гуруҳларни ташкил этади. Ушбу ассоциатив тажриба маълум шахс онгининг психологик мазмунини объектив тарзда ўрганишга ёрдам беради.

Ассоциатив психологиянинг асосчиси, И.Ф.Герберт, ўз тадқиқотларида «апперцептив йиғинди» деган атамани қўллайди. «Апперцептив йиғинди» кишининг бутун ҳаёти мобайнида шаклланади ва кишининг ҳаётдаги индивидуал тажрибасининг асосини ташкил этади¹². Кишилар муайян бир вазиятга ҳар хил ёндашадилар, шунинг учун ҳам битта вазият ёки сўз орқали шахс онгида вужудга келган ассоциациялар турлича бўлади. Ассоциацияларнинг бундай усулда тадқиқ этилиши луғат таркибидаги сўзларнинг ҳар бири мазмуний тизим орқали боғланишини кўрсатади. Бундай тадқиқотлар киши онгидаги сўзларнинг мазмуний алоқасини ва мазмуний майдонларнинг психологик эквивалентларини ўрганишга ёрдам беради. Инсоннинг сўз заҳираси, апперцептив йиғиндиси атроф-муҳитдаги воқеа-ҳодисаларга муносабати орқали намоён бўлади.

Шунинг учун занжирли ассоциатив тажрибаларни “онгости оқими” тушунчаси орқали изоҳлаш мумкин. Маълум вақт ичида айтиладиган сўзлар занжир каби ассоциатив реакцияларни ташкил этади. Ушбу сўзлар мазмуний гуруҳ ёки мазмуний уяларга бирлашиб, ҳар бир уянинг ҳажми фарқланиб туради¹³.

Қуйидаги жадвалда ўтказилган занжирли ассоциатив тажриба орқали тадқиқотнинг натижалари юзага чиқди. Ассоциатив тажрибанинг мақсадини тўлиқ кўрсата олганлиги туфайли бу жадвални Т.В.Попованинг ассоциатив тажрибаларидан олиш лозим деб топилди¹⁴.

Тажриба рақами	Занжир узунлиги	Уялар сони	Уялар ҳажми
1	6 сўз	3	3 сўз, 2 сўз, 2 сўз
2	10 сўз	3	3 сўз, 3 сўз, 4 сўз
3	8 сўз	4	2 сўз, 2 сўз, 4 сўз

Театр: актёр – бўянган ниқобли одам – маскарад – байрам – тўй – келин-куёв.

Театр: илҳом – оркестр – кантата – Эдита Пьеха – мэтр – мадонна - қўшиқ – мусиқа – Ванесса Мэй – скрипка.

¹²Герберт И.Ф. Кто есть кто? Иоганн Фридрих Герберт. 2000. <http://psychology.ru>

¹³Попова Т.В. Ассоциативный эксперимент в психологии. Эл. ресурс: учебное пособие-2 изд., стереотип-М., 2011. - С.46-48

¹⁴Попова Т.В. Ассоциативный эксперимент в психологии. Эл. ресурс: учебное пособие-2 изд., стереотип. - М., 2011. - С.46-48

Театр: томоша – кўзбўямачи – лоф – ёлгон – рост – ҳақиқат – чин сўз – ваъда.

Ассоциатив қаторларни оддий алоҳида сўз-ассоциатлар сифатида таҳлил қилиш мумкин эмас. Ассоциатив қаторнинг қисмлари бир бутун бирлик тарзида ифодаланади¹⁵. Ассоциатив қатор бир неча бутун қисмлардан, яъни уялардан иборат бўлиб, ҳар бир уя бир бири билан чамбарчас ўзаро боғлиқлигини кўрсатади.

Шунингдек, занжирли ассоциатив тажриба сўзлараро мазмуний боғланишларни кўрсатади. Ю.Н.Карауловнинг фикрича, тилда мазмун жиҳатдан алоҳида, яъни айрилган (автоном ҳолдаги) лексема бўлиши мумкин эмас. Тилдаги ҳар бир лексема мазмунан бир-бири билан бевосита боғланмаса-да, лексемалар бир-бирига мосланиб шундай занжир ҳосил қилиши мумкинки, бундай занжир иккита турли маъноли ва мазмун томондан бир-биридан узоқ бўлган лексемаларни бир-бири билан боғлайди. Бунда дастлабки элемент ўртасида олти қадамдан кўп бўлмаган занжир пайдо бўлади¹⁶. Биринчи мисолдаги *актёр* ва *келин-куёв* сўзлари ўртасида ҳеч қандай мазмуний боғланиш мавжуд эмас, лекин улар бир-бири билан ассоциатив занжир орқали боғланиб келмоқда.

“Ассоциатив майдон тадқиқида вербал ассоциацияларнинг мазмуний ва грамматик таҳлили” деб номланган иккинчи бобда ассоциатив ва мазмуний майдонларнинг фарқли жиҳатларини кўрсатиш учун метадеготат ва метадесигнат тушунчаларидан фойдаланилди.

Тадқиқотчилар фикрига кўра, киши онгига келган дастлабки ассоциациялар денотатларга хос бўлади.¹⁷ Метадеготат конгломератив (бир-бирига боғлиқ ҳолатда тармоқланиш) ҳодисасига эга бўлиб, реал борлиқда мавжуд бўлган бир қанча нарса-ҳодисаларни (денотатларни) умумий белгиларига кўра бир ерга жамлаб, йиғиб келади. Метадеготат бир-бирига боғлиқ бўлган предметлар ҳақидаги тушунчанинг тармоқланишини намоён этади.¹⁸ Метадеготат ва метадесигнат ассоциацияларни таҳлил қилишда далилсиз ассоциацияларни маълум гуруҳ ёки майдон таркибига киритишни чегаралайди.

Майдон таркибидаги лексемалараро турли муносабат ва алоқалар мазмуний жиҳатдан изоҳланади ва тўртта катта гуруҳга ажратилади. Бевоситали гуруҳ яқинлик ва ўхшашлик бўйича ассоциатив алоқаларни ўз ичига қамрайди, ўхшашлик бўйича ассоциатлар яна икки кичик гуруҳга бўлинади ҳамда изоҳловчи ва таснифий ассоциатларни ташкил қилади. Изоҳловчи ассоциациялар синтагматик қаторларни вужудга келтиради.

¹⁵ Леонтьев А.Н. Избранные труды по лингвистике. - М.: Педагогика, 1983. - С.71.

¹⁶ Караулов Ю.Н. Общая и русская идеография. - М.: Наука, 1976. - С.77.

¹⁷ Караулов Ю.Н. Общая и русская идеография. - М.: Наука, 1976. - С.113-114

Собиоров А. Ўзбек тилининг лексик сатҳини системалар системаси тамойили асосида тадқиқ этиш. - Тошкент: Маънавият, 2004. - Б.77

Таснифий ассоциациялар эса майдон таркибидаги парадигматик муносабатларининг турли гуруҳ ва турларини ифодалайди, шунингдек, мазмуний, тушунчавий ва лексик майдонлар таркибидаги сўзлараро алоқаларни намоиш этади. Яқинлик бўйича ассоциацияларга ўз таркибида умумий ўхшаш белгиси мавжуд бўлмаган реакциялар киради.

Кейинги гуруҳга воситали ассоциацияларни киритиш мумкин. Бундай ассоциациялар занжирли ассоциациялар турига тегишли бўлиши ҳам мумкин, чунки битта сўз кейинги сўзни восита-сўз орқали вужудга келтиради. Айрим ҳолатда ассоциатив тажрибадан ўтаётган шахсларнинг ассоциатларини изоҳлаш учун ассоциатив алоқаларни маъно жиҳатдан ўхшашлик ҳамда яқинлик гуруҳига мансублигини ифодалаш мураккаб кўринади. Шунинг учун ушбу турдаги ассоциатлар синкретик гуруҳга киритилади. Ассоциатив майдон шахснинг индивидуал таъриф-тавсифидир. Шу туфайли сўзлараро мазмуний алоқаларини аниқлаш мураккаб бўлганлиги сабабли турли ассоциатив жавоблар ҳам учрайди. Ушбу ассоциатлар ассоциацияларнинг ноаниқ турига киритилади.

“Рассомлик” майдони номи билан майдон таркибидаги лексемаларнинг боғлиқлигини кўриб чиқамиз. Ўхшашлик бўйича таснифий гуруҳ ассоциатларини *рассом, расм, сурат, тасвир, галерея, санъатишунослик, портрет, санъат, чизмачилик, музей* лексемалари ташкил қилди. Яқинлик бўйича ассоциатларга *соқол, табиат, мўйқалам, девор, ҳаётий, ғалати кийим* кабилар киритилди. Воситали ассоциациялар *рассомлик-(расм чизмоқ)-одам* лексемаларидан иборат бўлиб, бунда *рассомлик* лексемасига *одам* лексемаси *расм чизмоқ* лексемаси орқали юзага келди. Ноаниқ ассоциациялар қаторини *меҳр* сўзи ташкиллади.

Ассоциатив майдон таҳлилида психофизиологик жиҳатдан таснифлаш масалаларига ҳам эътибор берилди. Бунда шахс онгида сўзларнинг вужудга келиш жараёни намоён бўлади. Шу нуқтаи назардан, ассоциатив майдон таркибидаги сўзларни мазмуний жиҳатдан икки гуруҳга бўлиш мумкин. Категориял гуруҳни *муסיқа – куй, ашула, қўшиқ, наво, оҳанг, санъат, санъатишунослик, ритмик асар, жонли ижро, шошмақом, мақом, поп* лексемалари, кўргазмали-ҳақиқий гуруҳини эса *дам олиш, ғамгин, чанг, рохат бағишлаш, юлдузлар, базм, бош оғриқ, ғалати бино, арфа, хотиралар, ором, асбоблар, хордик, овоз* лексемалари ташкил этади.

Ишда **“муסיқа”** микрогуруҳига тегишли айрим гуруҳларда келтирилган товуш ассоциациялар ҳам таҳлил қилинди. Масалан, *арфа – альфа*. Айрим тадқиқотчилар товуш ассоциацияларини фонетик ассоциациялар деб ҳам номлайди. Ю.Н.Караулов лексемалараро мазмуний алоқа мавжудлиги ассоциациялар мавжудлигини ифодалашини таъкидлаган¹⁹. Лекин ассоциациялар мавжудлиги бу мазмуний алоқа

¹⁹Караулов Ю.Н. Общая и русская идеография.-М.: Наука, 1976.- С.176.

мавжудлигидан далолат бермайди, чунки мазмунан боғланган лексемалардан ташқари товуш бўйича ассоциатив алоқалар ва индивидуал ноаниқ ассоциатлар ҳам юзага келиши мумкин.

Ассоциатив тажрибалардан маълум бўлдики, ҳар қайси кишида шахсий тажриба тўпланган сари сўзлар шахс онгида маълум бир мазмуний тўрларга бирлашади. Сўз стимул сифатида берилган сўзга мазмуний алоқадорлиги мавжуд бўлган ассоциатлар вужудга келади. Одатда, мазмуний алоқа бўйича, яъни категориал ва кўргазмали-ҳақиқий ассоциатлар вужудга келади. Товуш ассоциатлар эса онейроид ҳолатда, яъни одам чарчаганда ёки уйқуси келаётган вақтда пайдо бўлади. Бизнинг тажрибалардан маълум бўлдики, киши сўз маъносини билмаса, ушбу сўзга товуш ассоциациялар вужудга келади. *Масалан, гравюра – Юра асри, алифмой – алифбо.* Демак, киши сўзни билмаса, унинг шахсий тажрибасида ушбу сўзга тааллуқли мазмуний уя ёки тўрлар ҳосил этилмайди ва хаёлига фақат товуш бўйича ассоциатлар келади.

Жамоавий ассоциатив майдон текширилувчилар томонидан қайд этилган сўзларга асосан шаклланди. Бунда кўп қайд этилган сўзлар майдон ядросини ташкил қилган бўлса, ягона реакциялар эса майдон перифериясига жойлаштирилди.

Жамоавий ассоциатив майдон билан бирга, индивидуал ассоциатив майдоннинг ҳам изоҳи келтирилди. Қуйидаги ассоциатив майдон 55 ёшдаги иқтисодчига тегишли. Индивидуал ассоциатив майдонни юзага чиқариш учун занжирли ассоциатив тажрибадан фойдаландик. Ю.Н.Караулов мазкур тажрибани эркин ассоциациялар усулининг яна битта кўриниши сифатида изоҳлайди. Лекин тадқиқотда Е.И.Горошко, А.Леонтьев фикрларига ёндашиб мазкур тажриба занжирли ассоциатив тажриба сифатида изоҳланди, чунки ҳар қайси туртки сўзга занжир каби қатор сўз-реакциялар келиши билан, улар яна ўзидан кейинги сўзлар учун туртки сўз тарзида келиб тааллуқли реакцияларини ҳам юзага келтириши мумкин.

Индивидуал ассоциатив майдон ҳар қайси шахсда турлича бўлиши билан жамоавий майдондан ажралиб туради. Шу билан бирга, индивидуал ассоциатив майдонни таърифлашда ассоциатив луғат ёки ассоциатив меъёр шаклланиши мумкин эмас. Майдон ядро, база ва периферик қатламларни белгилашда биз хаёлга келган биринчи сўзларни майдон ядросига жойлаштирдик. Кейинги сўзлар эса, ўз навбатида, база ва периферия қатламларидан жой олади.

Қуйидаги жадвалда жамоавий ва индивидуал майдонларнинг фарқи кўрсатилган.

Диссертациянинг “Когнитив ёндашув орқали ассоциатив майдон реакциялари тадқиқи” деб номланган учинчи бобида концептуал ассоциатив майдонлар масалалари атрофлича ёритилди.

²⁰ Маслова В.А. Введение в когнитивную лингвистику.-М., 1998.- С.57.
https://www.litmir.me/br/?b=211648&p=1#section_3

изоҳлайди. Ю.С.Степанов концептлар орқали шахснинг маданиятга киришини ва айрим ҳолатларда унга таъсир этишини кўрсатади.²¹

“Олам манзараси” ҳақида фикр юритилар экан, бу тушунчани алоҳида турларини кўрсатиш лозим. Оламнинг лисоний манзараси маълум бир жамият онгида шаклланган бўлиб, бу қуршовдаги оламни концептуаллаштириш масалалари билан боғлиқлигини ифодалайди. Ҳар бир табиий тил ўзининг лисоний олам манзарасига эга. Ҳар қайси инсон предмет ёки тушунча ҳақида ўз субъектив образи бўлиши билан фарқланади. Субъектив образ ташки олам билан муносабатда бўлгандагина объектив бўлиши мумкин.

Концептуал олам манзараси эса индивид фаолиятидаги объектлар ҳақида маълумот бўлиб, ушбу маълумот бирлиги концептни намоён этади. Аксарият олимлар олам манзарасини инсон дунёқарашига асосланган оламнинг глобал образи сифатида талқин этадилар.

Ҳар қайси когнитив модел маълум бир маънога эга бўлиб, ушбу маъно антропоцентрик хусусиятга эга бўлиши билан ажралиб туради. Антропоцентриклик шахс табиатининг умумий хусусиятларини ифодалайди, ва шу билан бирга, этноцентрик хусусиятга эгаллигини, яъни маълум бир этносга қаратилганлигини белгилайди²².

Тадқиқотнинг ўрганиш объекти ўзбек тили соҳиблари онгидаги ассоциациялар бўлиб, жамоавий ассоциатив майдон тадқиқи орқали миллат концепти ва концептосфераси, индивидуал ассоциатив майдон эса алоҳида индивидуум концептларини ифодалашга ёрдам беради.

Ассоциатив майдонларнинг когнитив қатламларини тадқиқ этишда концепт ифодаси алоҳида миллат ёки индивидуумнинг миллий концептосфераси бирликлари таҳлилида ҳамда миллат, жамият, ёш, гендер, ҳудудга тегишли концептни ментал бирлик сифатида моделлаштириш каби масалалари ҳам ёрқин ва тўлиқ таърифланади.²³

Сўнгги пайтда индивидуал, яъни маълум бир кишига тааллуқли луғат ташкил этилишига катта эътибор қаратилмоқда. Шахс лексикони ҳамда ушбу масала билан боғлиқ бўлган шахснинг вербал хотирасининг бирликлари психоллингвистика ва когнитив тилшунослик фанларида чуқур

²¹[Рожков Виталий Валерьевич. Метафорическая художественная картина мира А. и Б. Стругацких \(на материале романа «Трудно быть богом»\). Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Новосибирск 2007; бу ҳақда қаранг: Степанов Ю. С. Константы: Словарь русской культуры — М.: Школа «Языки русской культуры», 1997. -С.40-41.](#)

²²Акбердыева Б.Роль ассоциативно-вербальных связей слов в концептуализации мира.//Материалы международной научно-практической конференции «Филология, искусствоведение и культурология: актуальные проблемы». - Новосибирск, 2012; бу ҳақида қаранг: Залевская А.А. Вопросы организации лексикона человека в лингвистических и психоллингвистических исследованиях. — Калинин: КГУ, 1978.

²³Попова З.Д., Стернин И.А. Основные черты семантико-когнитивного подхода к языку. <http://zinki.ru/book/kognitivnaya-lingvistika>

ўрганилмоқда.²⁴ Инсон хотирасида унинг тўплаган билими ва ушбу билимнинг шаклланиши ҳақида маълумот сақланади.

Эркин ассоциациялар тажрибаси тил соҳибларининг онгида жойлашган сўзларнинг тартибини ва уларнинг бир-бири билан боғлиқлигини таърифлайди.

Турмуш тарзи, тарих, миллат онги, менталитети турлилиги туфайли турли халқларнинг маданияти ҳам ўзгача бўлади. Ҳар қайси сўз билан вужудга келган сўз-ассоциатлар миллатнинг, халқнинг ёки биргина шахснинг ҳам ўзгача оламини намоён этади. Бунинг асосида когнитив билимлар туради. Тадқиқотда “санъат” тушунчаси остида бирлашган сўзлар қатори ассоциатив тажрибада қатнашган кишиларга берилди ва ҳар қайси туртки сўз-стимулга ассоциатив реакцияларининг натижалари келтирилди. Мазкур тажрибада ўзбек тили соҳибининг лексикони ва ассоциатив луғат тартиби белгиланди.

Ассоциатив майдонларни когнитив аспектда бир бутун тизим сифатида ўрганиш масалаларида фрейм тушунчасига таянилади. Фрейм – мураккаб схема бўлиб, бир миллат ёки шахснинг олам ҳақида билимини ўзида мужассамлантиради. Фрейм кластерлар йиғиндисини намоён этади, ҳар бир фрейм слотлар, яъни қатламлардан иборат бўлиши мумкин. Фреймлар конвенционал табиатли бўлиб, маълум бир жамиятнинг этномаданий хусусиятларини ифодалайди. Фреймлар индивидуал билимга эга бўлиб, реалликни ифодалаш учун хизмат қилади²⁵. Шунинг учун фреймлар ассоциатив майдон реакцияларини таърифлашда қулай усул ҳисобланади.

“Санъат” концептига тааллуқли сўзларнинг реакцияларини таҳлил этишда буларни когнитив қатламларга бўлиш учун фреймлар ишлаб чиқилди. “Санъат” архисемали лексемалар тадқиқида касб англатувчи сўзларнинг ассоциатив реакцияларига алоҳида тўхталиб ўтилди.

Машишоқ туртки сўзига берилган сўзларнинг реакцияларини кўриб чиқамиз. Ушбу сўз-реакциялар эркин ассоциатив усул тажрибаси асосида олинган.

Мазкур ассоциатив майдон қуйидаги когнитив қатламлар орқали ифодаланади:

1. Касб – *қўшиқчи-7, созанда-7, ашулачи-6; куйчи -5; хонанда-4; ҳофиз-2; мақомчи -2; артист-2; санъаткор -1, дуторчи-1; соз чалувчи-1; қўшиқ айтувчи -1; актёр-1;*
2. Шахс – *одам- 10, инсон -1.*
3. Мусиқа - *куй-2; куйловчи-2; мумтоз-1.*
4. Қашшоқлик – *дарвеш-1, қашшоқ-1, тор кўча -1.*

²⁴ Акбердыева Б. Роль ассоциативно-вербальных связей слов в концептуализации мира. // Материалы международной научно-практической конференции «Филология, искусствоведение и культурология: актуальные проблемы». - Новосибирск, 2012; бу ҳақида қаранг: Залевская А.А. Вопросы организации лексикона человека в лингвистических и психолингвистических исследованиях. — Калинин: КГУ, 1978.

²⁵ Миронова Н.И. Когнитивный подход к содержательному анализу реакций ассоциативного поля. // Филология и искусствоведение. - С/69-72. <http://www.google.com>. (26.06.2012)

5. Руҳий ҳолат, кайфият–*кўнгил олувчи -1; жонкуяр-1; дилолар -1.*

6. Мусиқий асбоб – *дўтор -1.*

Кўриниб турибдики, ушбу ассоциатив майдон ўзбек тилининг ўзига хослигини, синонимларни нақадар кенг ишлатиш мумкинлигини ифодалайди. Машшоқ сўзига 9 синоним, шу билан бирга, касб англатувчи сўзлар ассоциатив майдоннинг ядросини шакллантиради. Кейинги қатламлар *шахс* ва *муסיқа* базасини шакллантириб, *қашишоқлик, руҳий ҳолат, кайфият* ва *мусиқий асбоб* каби қатламлар периферияларни белгилайди. *Дарвеш, қашишоқ* ва *тор кўча* каби сўз ва сўз бирикмалари тарихий омил билан ажралиб туради. Маълумки, *машишоқ* берилган сўз ‘турли мусиқий асбоблар чалиб нонини топадиган созанда’ маъносини ифодалайди. Шунинг учун *машишоқ* сўзига қадимдаги *тор кўчалар, қашишоқ* ва *дарвеш* сўзлари бевосита тарихни ифодаладиган реакциялар бўлиши мумкин. Ушбу сўзлар мазмуний реакция сифатида кўрилади.

Дорбоз ва **муаллақчи** ўзаро синоним сўзлар ҳисобланади. Булардан **муаллақчи** тарихий сўз бўлиб, ҳозирги замонавий ўзбек тилида омма ичида қўлланилмайди. **Дорбоз** сўзи эса кенг тарқалган. Бу сўзларни беришда ассоциатив реакциялар қайси тарзда фарқланишини таҳлил қилиш мақсади тутилган. 80 нафар текширилаётган кишилардан **дорбоз** сўзига 78та реакция келтирилди, **муаллақчи** сўзига 18та сўз берилди. Аксарият текширилувчилар **муаллақчи** сўзи турган қаторга “тушунмадим” изоҳини ёки умуман жавобсиз қолдирганини таъкидлаш мумкин. Кўриниб турибдики, кишининг ҳар қайси сўз билан боғлиқ шахсий тажрибаси шаклланади ва сўзлар киши онгида сақланади. Эскирган концепт эса янги концепт билан алмаштирилиб, архаизмлар қаторига киритилади.

Ассоциатив майдонлар тадқиқида майдонлар турли усул бўйича шаклланишига эътибор қаратилди. Текширилувчилар томонидан кўп такрорланадиган ассоциатив реакциялар ассоциатив майдон ядросига киритилди. Булар қуйидаги лексемаларни ташкил этади: *рассом, сурат, расм, тасвир, галерея. Панно, табиат* реакциялари эса периферия қатламига тегишли бўлди. Ассоциацияларнинг когнитив қатламини таҳлил қилишда ядро қатлами *сурат, расм, тасвир, портрет, панно, мўйқалам, табиат, рассом, ижодкор, одам* кабиларни киритдик. *Ижодкор, ҳаётий, одам, чизмачилик, санъат, санъатшунослик, мўйқалам* база қатламига, когнитив аспектда *галерея, музей, санъат, санъатшунослик, чизмачилик, ҳаётий, меҳр* сузлардан иборат. Периферия қатламини *соқол, табиат, меҳр, галати кийим, панно*; когнитив қатламда *соқол, қалати кийим, меҳр* сўзлари ташкил этди. Кўриниб турибдики, майдонлар ассоциатив реакцияларининг такрорланиши бўйича ҳамда когнитив аспектда таҳлил қилишда ядро, база қатлами ва периферияси фарқланиб туради.

Рассомлик	Ядро қатлами	База қатлами	Периферия
	<i>рассом, расм,</i>	<i>ҳаётий, одам,</i>	<i>девор, табиат,</i>

	<i>сурат, тасвир, галерея, музей</i>	<i>чизмачилик, санъат, санъатишунослик, мўйқалам, ижодкор</i>	<i>меҳр, галати кийим, панно, соқол</i>
Рассомлик	Ядро қатлами	База қатлами	Периферия
когнитив қатлам номлари	объект	субъект, жой	санъат асари, тасвир, кийим, хиссиёт
	<i>сурат-9, расм -8; тасвир -7, портрет - 1, панно-1; мўйқалам -3; табиат-1.</i>	<i>рассом – 11, ижодкор-5, одам -4, Леонардо да Винчи - 1; галерея -7; музей-7.</i>	<i>санъат -3; санъатишунослик-; чизмачилик -3; ҳаётий-4; меҳр -1; соқол -1; галати кийим-1.</i>

ХУЛОСАЛАР

1. Ассоциатив тажрибалар жамоавий, индивидуал ва концептуал ассоциатив майдонлар хусусиятини юзага чиқаришга хизмат қилади. Эркин ассоциациялар усули орқали ўтказилган тажриба ёрдамида жамоавий ассоциатив майдон, занжирли ассоциациялар усули асосида эса индивидуал ассоциатив майдонлар юзага келади.

2. Индивиднинг ёши, миллати, жинси, яшаш ҳудуди, ижтимоий келиб чиқиш каби ташқи омиллар ассоциацияларнинг индивидуаллигини белгилайди. Репрезентатив тизим модалликлари, сўзнинг объектив ва субъектив маънолари ҳамда кишининг ҳаётий тажрибаси ички омил сифатида ассоциацияларнинг индивидуаллигига сабаб бўлади. Аудиал, визуал, кинестетик воситалар реперезентатив тизимга тегишли бўлиб, улар орқали ҳосил қилинган тасаввур ассоциациялари ранг-баранглиги билан кўзга ажралиб туради.

3. Занжирли ассоциациялар усули асосида ўтказилган тажриба орқали киши онгида сўзларнинг мазмуний уя ёки гуруҳлар тарзида намоён бўлиши исботланди.

4. Ассоциациялараро муносабатлар кириш, мос келиш ва фарқланиш алоқалари билан шаклланади. Мазкур алоқалар воситасида «санъат» архисемали лексемаларнинг ассоциатив муносабатлари таҳлил этилди. Кириш алоқаси доирасидаги гиперо-гипонимик, синонимик, даражаланиш, партитив ва функционимик алоқалар; мос келиш алоқаси доирасидаги темпорал ва локал алоқалар; фарқланиш алоқаси доирасидаги антонимик ва асимметрик алоқалар майдон таркибидаги микрогуруҳларнинг ички хусусиятларини аниқлашга ёрдам беради.

5. Ассоциатив майдон ёки гуруҳлар тузилишида дастлаб ассоциацияларнинг яқинлик ва ўхшашлик асосидаги турлари фарқланган

бўлса, замонавий тадқиқотларда ассоциацияларнинг турлари бевосита ассоциациялар, воситали ассоциациялар, синкретик ассоциациялар ва ноаниқ ассоциацияларга бўлинади.

6. Мазмуний алоқалар вазият ва категориал ассоциацияларга бўлинади. Вазият ассоциациялари кишининг кўргазма онг хусусиятлари асосида шаклланади, тушунчавий ассоциациялар эса категориал онгнинг хусусиятларини намоён этади. Тушунчавий ва вазиятга тааллуқли ассоциациялардан ташқари, товуш ассоциациялари ҳам мавжуд бўлса-да, нормал ҳолда вазиятга тааллуқли ва тушунчавий ассоциациялар товуш ассоциацияларидан устунлик қилади. Текширилаётган кишиларга берилган сўз-стимул нотаниш бўлган вазиятларда товуш ассоциациялари вужудга келди. Ишда товуш бўйича ассоциацияларнинг фоносемантик хусусиятлари аниқланди.

7. Ассоциациялар тадқиқида мазмуний алоқалар билан бирга грамматик боғланишлар ҳам ўрганилади. Ассоциацияларнинг грамматик таҳлилида турли туркумларга хос сўзлар ҳамда уларнинг сўз-рекциялари сифатида вужудга келган от, феъл ва сифат сўзларнинг нисбати кўрсатилди.

8. Ассоциациялар шаклланишида когнитив ёндашувнинг аҳамияти катта. Чунки когнитив жараён шахснинг онгида акс этган “олам манзараси” билан бевосита боғланган бўлиб, ҳар бир шахс борлиқни субъектив ёндашув орқали идрок этади. Концепт тушунчаси тил ва маданият семантикасини ўзида мужассамлантирар экан, тилни объектив, шу билан бирга, мантикий ифодалайди. Шунга кўра ишда лисоний, нейролисоний ва концептуал олам манзараси ўзаро қиёсланди.

9. Концептуал ассоциатив майдонлар фреймлардан ташкил топади. Ишда фреймларнинг когнитив қатлам ёки слотларга ажратилиши “санъат” архисемасига тааллуқли майдонлар орқали таҳлил қилинди. Сўзларнинг кўп миқдордаги ассоциатларига асосан тузилган ассоциатив майдон ва концептуал ассоциатив майдонларнинг фарқи кўрсатилди.